

Анотація

У статті аналізується робота земств Півдня України з організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності.

Summary

Zemstva's work in organizing medical assistance for the population at the early stage of their activity in the South of Ukraine is being analysed in the article.

УДК 396.4(477.7)

В.А. Добровольська

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ МЕДИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ШКІЛ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснення перебудови українського суспільства, перехід до ринкової економіки викликали необхідність чіткого визначення професійної освіти, конкретизації її мети і завдань з урахуванням нинішніх особливостей і перспектив соціально-економічного розвитку України. Навчаючись, молоде покоління оволодіває знаннями, практичним вмінням і навичками, необхідними для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності. В умовах оновлення системи професійної освіти досвід діяльності навчальних закладів медичного та економічного напрямів у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття викликає інтерес.

В історіографії ця проблема недостатньо досліджена. Колективні праці з історії освіти містять загальну характеристику окремих напрямів дореволюційної системи професійної освіти без її поділу на жіночу і чоловічу [1; 2]. Наявні праці, присвячені освітньому досвіду окремих регіонів, наприклад, Миколаївщини і Дніпропетровщини [10; 21]. У праці дослідників І. Добрянського та В. Постолатія розкривається становище основних типів шкіл українських губерній, побіжно згадується про діяльність жіночих комерційних закладів [19]. Позитивною тенденцією є вивчення історичного досвіду економічної освіти в Україні [18]. Метою роботи є висвітлення процесу становлення та розвитку системи професійної освіти Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., розгляд структури та змісту навчання основних типів жіночих медичних та економічних освітніх закладів.

Друга половина ХІХ ст. пройшла під знаком демократичних реформ 1860-70-х років, які сприяли бурхливому економічному розвитку країни. Виникло питання необхідності підготовки освічених спеціалістів для суспільного та промислового виробництва. Уряд почав створювати законодавчу базу системи жіночої професійної освіти. У 1900 р. був створений спеціальний відділ для керівництва жіночими професійними навчальними закладами при відділенні наукового комітету з технічної та професійної освіти Міністерства народної освіти (далі МНО) [1, с.322].

Помітне місце в системі професійної жіночої освіти займали освітні заклади медичного і економічного напрямів. Медичний напрям представляли фельдшерські, акушерсько-фельдшерські, зуболікарські школи, медичні курси. Економічний – торгівельні класи, початкові комерційні школи, комерційні училища і курси комерційних знань.

Стан медичного обслуговування населення в Україні у другій половині ХІХ ст. мав багато проблем. У селах державних лікарень взагалі не було, лише в окремих містах діяли фельдшерські пункти. Губернським та повітовим лікарням не вистачало спеціальних приміщень, медичного обладнання.

Після земської реформи 1864 р. справа медичної допомоги сільському населенню зосереджується в руках земських управ [2, с.291]. Земствами

створювалися лікарські пункти і дільниці – лікарня з амбулаторією й інфекційним відділенням, на периферії дільниці працювали фельдшерські пункти [2, с.337].

Сільське населення мало зверталось до лікарів, бо медична допомога була платною. Лише на початку ХХ ст. безплатне надання медичної допомоги було дозволено земськими управами. Забезпечити медичною допомогою всіх бажаючих можна було за умови широкої підготовки кадрів, яких дуже не вистачало. Так, у Миколаївському градоначальстві із населенням 49 155 чоловік у 1909 р. лікарів було лише 286, тобто 0,6% від загальної кількості населення [3, арк.15зв.,24]. У Дніпровському повіті Таврійської губернії один лікар обслуговував 21 105 чоловік, тобто вирішувати проблему забезпечення населення медичними кадрами було вкрай важливо.

Після отримання у 1897 р. жінками-лікарями рівних прав з чоловіками як на лікарську діяльність, так і на державну службу, досить активно почали створюватися медичні навчальні заклади для жінок.

Зростання кількості населення Півдня України вимагало підготовки акушерок і фельдшерів. У 1872 р. Міністерством внутрішніх справ (далі МВС) видано «Нормальне положення» для фельдшерських шкіл з обов'язковим трирічним курсом навчання. Для жінок було встановлено два акушерських ступеня: повивальної бабки та вченої акушерки із загальною лікарською освітою.

Підготовку акушерок (повитух) здійснювали спеціальні повивальні школи з дворічним та трирічним строками навчання (Статут 1872 р.) та родопомічні школи [4, арк.18].

У зв'язку з відкриттям нового пологового відділення при Миколаївській єврейській лікарні у 1903 р. розпочала діяльність повивальна школа при зазначеній лікарні для підготовки повивальних бабок 2-го розряду. Школа працювала за рахунок плати за навчання – 75 крб. за рік. До дворічної школи приймали грамотних жінок віком 18-35 років всіх станів і віросповідань. Школа давала серйозну практичну підготовку, бо цього вимагала зростаюча кількість пологів у єврейській лікарні – в середньому від 90 у 1902 р. до 300 у 1906 р. [5, арк.3,29-48зв.,56зв.].

Більш вищий статус мала повивально-фельдшерська жіноча школа при Миколаївській міській лікарні, що готувала повивальних бабок 1-го розряду і фельдшериць. Курс навчання відбувався за програмою і планами, затвердженими медичним департаментом МВС [6, арк.5].

Підготовка медиків потребувала добре організованого навчального процесу. Так, на першому році навчання вивчалися загальноосвітні предмети, що вводили учениць до курсу медичних наук: латинська мова, геометрія, зоологія, ботаніка, фізика, пізніше додалися російська мова, арифметика, креслення, географія, російська історія, а також закон Божий, по закінченню яких здавали іспити [7, арк.263]. Як і в кожній школі країни, незалежно від характеру освіти, закон Божий залишався обов'язковим і єдиним предметом, що вивчався протягом усіх років. На старших курсах (другому-четвертому) вивчалися безпосередньо медичні науки, а останній курс відводився на практичні заняття у пологовому відділенні Миколаївської міської лікарні. Медичні дисципліни були різноплановими і стосувалися не тільки гінекологічно-акушерської сфери: акушерство і жіночі хвороби, догляд за новонародженими і хвороби новонароджених, дитячі хвороби, хірургія, терапія, епідемічні хвороби, анатомія і фізіологія, фармація і фармацевтична хімія, венеричні й шкіряні хвороби та ін. [8, арк.141зв.].

Випускні іспити проводилися з усіх предметів. До комісії входили: викладач предмету, директор школи, представник попечительської ради міської лікарні. Очолював комісію представник Херсонської губернської лікарської інспекції. Завдяки роботі цієї школи готувалися медичні кадри, яких так не вистачало, крім того,

Миколаївська міська лікарня поповнювала свій штат молодими власноруч підготовленими спеціалістами.

У зв'язку із нестачею медиків були випадки підготовки земськими акушерами повітух для села шляхом домашнього навчання дівчат за програмою Петербурзького повивального інституту, як це було у Станіславі Херсонської губернії [9].

У зв'язку із нестачею молодшого медичного персоналу для лікарень урядом відкривалися нижчі медичні навчальні заклади. Навчальні плани курсів підготовки сиділок при Березнігуватській лікарні передбачали проведення теоретичних занять і закріплення здобутих знань на практиці. Теоретичні заняття проводили лікарі, а практичні – фельдшери та акушери. Протягом року учениці віком від 17 до 30 років вивчали анатомію, фізіологію, гігієну, правила догляду за хворими, десмургію, знайомилися з основними "заразними" хворобами. Після навчання дівчата здавали іспити, після чого розпочинали трудову діяльність сестрами-сиділками повітових і міських лікарень [10, с.30]. Інколи курси відкривалися під впливом політичних подій, зокрема, російсько-японської війни. У Херсоні та Ананьєві у 1904 р. розпочали свою діяльність скорочені курси для підготовки сестер-миросердя [11; 12].

Перші зуболікарські школи розпочали свою діяльність з 1881 р., коли відбулося відкриття такої школи у Петербурзі. У 1900 р. розпорядженням МВС встановлюється обов'язкова спеціальна підготовка в зуболікарських школах. «Статут лікарський» 1905 р. дозволив жінкам здобувати звання зубного лікаря на загальних підставах. Згідно цих правил у 1903 р. діяли в Одесі дві зуболікарські школи – Ісаака Марголіна та Клари Маркович. Крім цього, працювали дві змішані зуботехнічні школи зубних лікарів Г. Балабана і М. Банка, в яких у 1903 р. навчалось 40 хлопців і 19 дівчат [13, арк.51; 14, арк.25,29].

До зуболікарських шкіл приймали осіб з освітою в обсязі шести класів урядової гімназії або приватної гімназії з правами урядової [15, арк.272]. Ці заклади були приватними, завідували в них дипломовані лікарі. Приватний характер шкіл можна пояснити тим, що в урядових лікувальних закладах, міських та земських лікарнях посад зубних лікарів не було.

З метою підвищення кваліфікації лікарів губернські земські управи організовували повторювальні курси для земських фельдшерів, фельдшериць і акушерок, як, наприклад, курси у Катеринославі влітку 1905 р. [16, арк.101-101зв.].

Бурхливий розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі вимагав наявності економічно освічених спеціалістів: організаторів і керівників великих підприємств і галузей, бухгалтерів, дрібних торгових та банківських службовців, викладачів предметів економіко-комерційного циклу. Таких діячів готували комерційні навчальні заклади, створені за ініціативою міністра фінансів С.Ю. Вітте. Були й інші причини розвитку мережі комерційних шкіл: розчарування у політиці МНО, криза гімназійної освіти, можливість безпроблемного знаходження роботи у кредитних установах імперії, висока якість комерційної освіти. У зв'язку з тим, що ці школи відносилися до Міністерства торгівлі і промисловості (далі МТіП), промисловці і торговці отримали значні права в заснуванні й керівництві цими навчальними закладами [17].

На початку ХХ ст. доступними для всіх станів суспільства були чотири типи комерційних навчальних закладів: торговельні класи, початкові комерційні школи (нижчий тип шкіл), курси комерційних знань, комерційні училища (середній тип) [18, с.65]. Торговельні класи і курси призначалися для дорослих і підлітків, які поєднували службу в торговельних та промислових закладах з навчанням, школи та училища призначалися для дітей [19, с.63]. Комерційна освіта дозволяла жінкам працювати у промислових та торгово-фінансових установах.

Вивчення статистичних даних, звітів та інших матеріалів дало змогу простежити розвиток мережі комерційних навчальних закладів Півдня України: у 1902 р. їх було 10, у 1910 – вже 31 (у Катеринославській губернії – 10, Таврійській – 5, Херсонській – 16) [20, с.36-37]. Лідерство Херсонської губернії можна пояснити наявністю торгово-економічних центрів, таких як Одеса, Херсон і Миколаїв; великою кількістю єврейського населення, яке скористувалося дозволом здобувати комерційну освіту без великих обмежень, як це було в середніх школах МНО.

Основним завданням комерційних шкіл згідно «Положення» 1896 р. було "поширення в імперії комерційних знань". Комерційні училища були чоловічими, жіночими, змішаними, приватними та державними.

Центром комерційної освіти була Одеса, де у 1909 р. працювало п'ять комерційних училищ, дві торгові школи, курси рахівників П. Мандена, всього вісім шкіл із 34 в Україні [20, с.27]. У Катеринославі працювало два жіночих і два чоловічих комерційних училища, одна торгова школа [21, с.15]. Невелику кількість приватних жіночих училищ можна пояснити тим, що вони відкривалися переважно купецькими і біржовими товариствами, члени яких прагнули дати освіту насамперед своїм синам.

На початку ХХ ст. простежується тенденція створення більшості закладів для спільного навчання хлопців і дівчат. В Олександрівську Катеринославської губернії працювало восьмирічне комерційне училище ім. С. Вітте, відкрите міським громадським управлінням на базі торгової школи [22, арк.2]. До першого класу приймали дітей віком 10-12 років із середньою освітою. Плата за навчання коливалася від 75 до 125 крб. за рік. Дівчат почали приймати лише на другий рік існування школи – у 1906-1907 н.р. за дозволом МТіП, яке усвідомило ефективність застосування жіночої праці у галузі торгівлі [23, арк.31,48]. Основні статті утримання школи склалися з плати за навчання – 14 928 крб., вступного внеску – 22 390, допомоги від міста – 9 900, збору з торгових документів – 4 737 крб. за рік, тобто, джерела надходжень коштів на комерційну освіту показала слабкість фінансування з боку держави [24, арк.45-47зв.,55-55зв.; 25, арк.6; 26, арк.6].

Комерційна освіта приваблювала не лише перспективами її здобуття, але й постановкою навчально-виховного процесу. Встановивши чотири основні типи комерційних навчальних закладів, Положення 1896 р. надало їм повну свободу у визначенні свого устрою, розробці навчальних планів, програм, виборі підручників. Тобто, в основу діяльності зазначених навчальних закладів були покладені принципи, діаметрально протилежні тим, які практикувалися в системі МНО.

У торгових класах викладалися: закон Божий, російська мова, комерційна арифметика, комерційне рахівництво, бухгалтерія, кореспонденція та інші дисципліни, вивчення яких вважалося необхідним для певної місцевості. Тривалість кожного курсу не повинна була перевищувати двох років. До програми трирічної початкової комерційної школи входили: закон Божий, російська мова, рахівництво, основи громадського і торгового права, комерційне числення, елементарні відомості з алгебри, початки геометрії, історія Росії, кореспонденція, товарознавство і правопис [20, с.31-32].

На курсах комерційних знань протягом трьох років вивчали такі обов'язкові предмети: закон Божий, російську мову, іноземну мову, математику, законодавство, політичну економію, економічну географію, історію торгівлі, бухгалтерію, стенографію, фізику, хімію, товарознавство, комерційну кореспонденцію, малювання, креслення [18, с.66]. Навчання проводилося частіше ввечері, що разом із невеликою платою робило їх більш доступними для незаможних жінок.

Хоча в Положенні про комерційну освіту і віддавався пріоритет спеціальним предметам, але на практиці у комерційних училищах акценти робилися саме на загальноосвітніх дисциплінах. Навчальні заняття тривали з 20 серпня по перше червня. Загальний прийом учнів був у кінці навчального року; за умов наявності

вільних місць – протягом року. В Олександрівському комерційному училищі викладали: закон Божий, російську мову і літературу, німецьку і французьку мови, історію, географію, математику, природничу історію, фізику, комерційну арифметику, бухгалтерію (теорія і практика), комерційну кореспонденцію російською та іноземною мовами, політичну економію, законодавство (переважно торгове і промислове), хімію, товарознавство і технологію (з лабораторними дослідженнями з хімії і товарознавства), комерційну географію, каліграфію, малювання і гімнастику. Крім того, були факультативні предмети – стенографія, музика, танці, спів – за окрему плату [24, арк.45зв.].

Учні, що закінчили школу на відмінно, отримували звання кандидата комерції, деякі з них за гарні оцінки і поведінку нагороджувалися золотими і срібними медалями. По закінченню шести класів здобували права випускників закладів 1-го розряду; по закінченню трьох класів – закладів 2-го розряду; ті, що не закінчили три класи – права випускників закладів найнижчого 3-го розряду [24, арк.48].

В Олександрівському комерційному училищі зі спільним навчанням хлопців і дівчат зберігалася традиція, характерна для всіх середніх шкіл, – перевідні іспити, що дозволяли з'ясувати рівень знань учнів, прогалини у знаннях і заходи їх ліквідації. Учні перших двох класів у 1906 р. іспити не здавали, у третьому класі екзамінувалися з російської мови, арифметики (усно та письмово), зоології (усно); четвертому – з природознавства, історії. У старших класах кількість іспитів зростає: німецька і французька мови, малювання, природознавство, російська, історія, геометрія. У зв'язку із наявністю осіб іудейського віросповідання іспит із закону Божого проводився окремо для православних, окремо – для іудеїв [26, арк.13зв.-14].

На початку ХХ ст. міністерство розробило орієнтовний навчальний план восьмикласного комерційного училища [19, с.73]. Комерційні училища були новим типом насамперед загальноосвітньої, а вже потім професійної школи. Перше місце за кількістю годин, що виділялося на вивчення (всього 233 години), займали мови (89 годин), друге – суспільні дисципліни (51), третє – математичні дисципліни (41), останнє – комерційні (економічна географія, товарознавство, комерційна кореспонденція, бухгалтерія, комерційна арифметика) – 18 годин. Крім того, вивчали природознавство, каліграфію, хімію, малювання, креслення.

Практична спрямованість навчання поєднувалася із глибокою теоретичною підготовкою випускників. На уроках фізики, хімії, товарознавства проводилося багато дослідів, виконувалися практичні та лабораторні роботи. Широко практикувалися екскурсії на місцеві підприємства, за межі міста на природу, екскурсії в межах регіону, імперії та за кордон [19, с.74-75].

Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбулося створення системи жіночих професійних шкіл. Професійні школи медичного (фельдшерські, акушерсько-фельдшерські, зуболікарські школи, медичні курси) та економічного (торгівельні класи, початкові комерційні школи, комерційні училища і курси комерційних знань) напрямів готували робітниць, що надавало жіноцтву матеріальної незалежності й підвищувало їх соціальний статус.

Джерела та література

1. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – початок ХХ століття): Нариси / М.Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П. Калениченко, С.І. Гончаренко та ін. – К., 1991. – 384 с.
2. Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. – К., 1991. – 430 с.
3. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф.229, оп.1, спр.1275, арк.15зв.-24.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), ф.442, оп.660, спр.13, арк.18.
5. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.339, арк.3-5зв.
6. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.344, арк.5.

7. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.45, оп.11, спр.27, арк.263.
8. ЦДІАК, ф.442, оп.656, спр.7, арк.141зв.
9. Тагер Ю. Письма из деревни (Временная мера) // Юг. – 1902. – 12 июля.
10. Освіта на Миколаївщині у ХІХ – ХХ століттях. Історичні нариси / А.І. Олійник (голова), І.С. Павлик (заст. голови), В.Д. Будак та ін. – Миколаїв, 1997. – 176 с.
11. Хроника: [Курсы для подготовки сестер-милосердия в Херсоне] // Юг. – 1904. – 28 февраля.
12. Корреспонденции «Юга»: [Курсы сестер-милосердия при Ананьевской земской больнице] // Юг. – 1904. – 25 июня.
13. ЦДІАК, ф.386, оп.1, спр.513, арк.51.
14. ЦДІАК, ф.386, оп.1, спр.134, арк.25-29.
15. ДАМО, ф.229, оп.1, спр.1361, арк.272.
16. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф.11, оп.1, спр.447а, арк.101-101зв.
17. П.С. О коммерческом образовании // Юг. – 1910. – 18 августа.
18. Бобров В.Я., Бутівченко С.В. Історичні підходи до сучасної економічної освіти // Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку. Матер-ли міжнар. наук-практ. конф. 17-18 квітня 1996 р. / Андрущенко В.П., Зязюн І.А., Николо Н.Г. та ін. – Ч.ІV. – К., 1996. – С.64-66.
19. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Кіровоград, 1998. – 143 с.
20. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – К., 1996. – 210 с.
21. Швидко А.К. Народное образование на Екатеринославщине в дооктябрьский период // Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине / Под ред. В.В. Иваненко. – Днепропетровск, 1989. – С.5-15.
22. Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф.58, оп.1, спр.39, арк.2.
23. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.34, арк.31,48.
24. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.28, арк.45-47зв.,48,55-55зв.
25. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.16, арк.6.
26. ДАЗО, ф.58, оп.1, спр.14, арк.6,13зв.-14.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню процесу розвитку жіночої медичної та економічної освіти Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Особлива увага приділяється характеристиці організаційної структури шкіл, аналізується зміст освіти.

Summary

The article covers a complex research work on women's medical and economic education in the South of Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX century. The special attention is turned to organization structure, analysed contents of education.

УДК 93:378.12 "18/19"

Г.В. Додонова

АУДИТОРНА ТА ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

В Україні, як і в цілому світі, вища освіта визнана однією з провідних галузей розвитку суспільства (Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття», Концепція загальної середньої освіти, Національна доктрина розвитку освіти України, Державний стандарт України). Важливими пріоритетними напрямками